

VÖRÖS FERENC

Adalékok a magyar helyesírás értelemtükröző jellegéhez

A szóelemzés elve és a transzparencia összefüggéséről

1. A magyar helyesírás értelemtükröző jellegéről számos szerző tesz említést. Számbavételükre tér és idő hiányában jelen munkámban nem vállalkozhatom. Legutóbb éppen Szathmári István tollából olvashattunk róla *A magyar helyesírás alapjai* című könyvben rövid, ám annál tanulságosabb összefoglalást (SZATHMÁRI 1995: 24—25), megemlítve a legjellegzetesebb területeket, ahol az írásképhez értelemtükrözés társul. Joggal vetődik fel a kérdés ezek után, szabad-e a problémakörrel újfent szólni; mondhatunk-e a témáról egyáltalán olyat, amely nívumnak számítana. Meggyőződésemmel, hogy igen. Két okból is indokoltnak látom szóba hozatalát.

Régóta ismert dolog, hogy az értelemtükrözés egész helyesírásunkat áthatja (vö. DEME 1956: 4), ám ismereteim szerint mind ez ideig nem történt meg a teljesség igényével annak számbavétele, mely esetekben és milyen lehetőségeket kínál a magyar helyesírás az „értelme” kifejezésére. Másképpen fogalmazva: hogyan utalhatunk eltérő, mégis hasonló írásképekkel a közölni kívánt szemantikai, grammatikai, pragmatikai „jelentéskülönbségekre”, stiláris különmeműségekre.

Vizsgálódásaim fő oka azonban másban adható meg. Köztudott dolog, hogy a nyelvi jel önkényességéből fakadóan elvileg nincs semmiféle korlátja annak, milyen nyelvi jelet rendelünk a valóság megjelöléséhez. A szemiotikának ezt a passzusát a helyesírás nyelvére lefordítva általánosságban azt mondhatjuk: nem racionális érvek, hanem döntően a szokásjog határozza meg, mit és hogyan írunk manapság helyesen. Bizonyos megoldások mögött azonban látnunk kell, hogy nem véletlenszerűek, hanem valamiféle ösztönösen megsejtett, a nyelv diktálta szabályoknak engedelmeskedve születtek meg. Vagyis nyelvspecifikusak. A nyelv szerkezetéből fakadóan célszerűbb megoldásnak tűnnek, mint a kodifikálás „pillanatában” kínálkozó egyéb lehetőségek.

Helyesírásunk nyelvspecifikus megoldásainak megismerése gyümölcsözően járulhat hozzá a továbbiakban a nyelvi tervezéshez. Behatóbb ismerete az esetleges helyesírási reform különféle megfontolásaihoz is érvekkel szolgálhat majdan.

2.1. Jelen előadásomban a fentebb vázoltak szellemében csak egy rész-területet óhajtok górcső alá venni. Azt vizsgálom, valóban tekintettel van-e egyik helyesírási alapelvünk — a szóelemzés elve — a magyar nyelv sajátosságaira. Ezt a problémakört mindenekelőtt fonológiai szemszögből szeretném megközelíteni és a megszokottól némiképp eltérő megvilágításba helyezni, bár tudom, gondolataim a szakirodalom korábbi megállapításaival mindenképpen összeecsengnek. Az alábbiakban tehát a transzparencia és a szóelemzés elvének összefüggését vizsgálom.

A helyesírással s annak történetiségével foglalkozó szakirodalomban az egyes szerzők a kiejtés és a szóelemzés elvének egyfajta kiegyenlítődést eredményező konszenzusaként értékelik a két elv arányainak napjainkban is meglévő érvényesülését.

A modern fonológiai elméletek megközelítése szerint ott, ahol az ejtés és az íráskép eltérése figyelhető meg, az ejtésnek megfelelő írásmód inkább a szövegező (szövegíró) szempontjait veszi figyelembe, míg a morfológiai szempontokat érvényesítő szóelemzés elve inkább az olvasó (interpretátor) dolgát könnyíti meg. Röviden tehát azt mondhatjuk: a szóelemzés elvének érvényesítése az írott alakok transzparenciáját erősíti.

2.2. Gyakorló pedagógusok a megmondható, milyen nehézségeket jelent a fonematikus elven nyugvó írás-olvasás megtanítása a kisiskolásoknak, mivel a nyelvi szöveg írásbeli kódolása és dekódolása többek között sajátos, nagyon finommá csiszolt nyelvi elemzések műveletsorán alapul. Elsajátításuk tehát nem csak technikai kérdés. Ez utóbbi okkal magyarázható az az évszázados hagyományokra visszavezethető tapasztalat, hogy az írás és olvasás elmélyült megtanításának a nyelvi rendszer sajátosságainak tudatosításával párhuzamosan kell történnie. A hangtörvények kiejtés szerinti írásmódja **simító (lenizációs) folyamatnak** tekinthető (vö. KIEFER 1994: 40, 555, 637), végső soron **nyelvi takarékosagra** vezethető vissza, vagyis felolvasáskor könnyíti az írott szöveg hangosítását végző artikulációs tevékenységet. A hangtörvények jelöletlensége viszont a nyelvi szöveg értelmét „kereső” olvasó dolgát könnyíti meg, mivel a nyelvi szerkezetet alkotó elemeket a maguk „valójában” mutatja be. Más szavakkal megfogalmazva: a szerkezetet alkotó morfémák a maguk eredeti formájában jelentkezők. Első pillantásra önkényesnek tűnik, mikor érvényesítjük a szóelemzés, mikor a kiejtés, illetőleg az egyszerűsítés elvét, ám sejtésem szerint tüzetesebb búvárkodással a transzparenciával összefüggő racionalitást fedezhetünk fel a látszólag önkényesen bevezetett helyesírási szabályok mögött.

2.3. Kísérletek is igazolják, hogy a fonematikusan rögzített nyelvi anyag percepciójának hatékonysága összefüggésbe hozható a szóalakok transzpa-

rens voltával. Általánosságban azt mondhatjuk: annál könnyebb a fonémasor szerkezetének felfogása, minél transzparensőbb a szóalak. A **transzparenciának**¹ három fokozatát különítjük el:

- Egy szóalak akkor a **legtranszparensőbb**, ha benne a **szótaghatárok egybeesnek a morfémahatárokkal**, s a szót alkotó morfémaák jól felismerhetők.
- **Kevésbé transzparens** a szóalak, ha a **morfémák nem esnek egybe a szótaghatárokkal**, s ekkor a tő és toldalék együttesének ún. „újraszótagolása” válik szükségessé. Ez a tény lehet a magyarázata többek között pl. a *kert-ig*, *ház-ért*, *bor-ért* stb. típusú elválasztási hibáknak is.
- A **transzparencia** legkevésbé érvényesül az ún. **alakkiegészülés** vagy más szóval **szuppletivizmus**² eseteiben. Példaként hozhatjuk nyelvünkől a kisiskolások által gyakran elvétett *sok*, *sokabb*, *legsokabb* (helyesen: *sok*, *több*, *legtöbb*); *kettő*, *kettedik* (helyesen: *kettő*, *második*); valamint a *van*, *volt*, *lesz* morfémasorokat.

A fentieket megtoldhatjuk annyival, hogy az írott alakok transzparenciáját nemcsak az újraszótagolási kényszer gyengíti, hanem a morfémahatáron érvényesített hangtörvények is: főként a kiejtés és egyszerűsítés elvének megfelelően. A percepciót végző szem-agy együttese számára egy-egy szóalak transzparensőbb, ha benne az alkotó elemek jól felismerhetők; kevésbé transzparens, ha csak az egyik van az alapalakjában feltüntetve, vagy egyik sem. A fentebbi megállapítást látszik illusztrálni a következő három szóalak, ha időhatározói szerepet tölt be a mondatban: *idővel*, *nappal*, *reggel*. Mivel a morfémahatárok egybeesnek bennük a szótaghatárokkal, ezért ebből a szempontból mindhármát azonos transzparenciájúnak tekinthetjük. Közös bennük továbbá, hogy abszolút tő + rag kapcsolatára vezethetők vissza. Igaz, a *nappal*-ban és még inkább a *reggel*-ben csak a nyelvtörténet segít ezt a tagolódást felismerni. Transzparenciájuk azonban mégis három eltérő fokozatot mutat. Legtranszparensőbb az első szóalak, mert benne jól felismerhetők a morfológiai alkotóelemek. Ezt követi a *nappal*. Itt a *nap* szótő a mai nyelvhasználó számára is még jól elkülöníthető, a hasonult alakban feltüntetett *-val/-vel* rag azonban kevésbé vagy egyáltalán nem. Két oka is van ennek:

¹**Transzparencia:** áttekinthetőség, átláthatóság. A nyelvi szerkezet strukturális felépülésének átláthatósága, átláthatóságának foka, mértéke.

²**Szuppletivizmus** (vagy más szóval alakkiegészülés): egy szó valamely, a nyelvi rendszer logikája által diktált alakja hiányzik, s azt egy másik, etimologikusan eltérő szóalakkal pótoljuk a rendszerben. Pl. *sok*, *több*, *legtöbb*; *kettő*, *második*; *van*, *volt*, *lesz* stb.

- A *-val/-vel* időhatározó szerepben mai nyelvünkben viszonylag ritkán fordul elő.
- A *tő + toldalék* együjtése egy morféává vált, s ezzel együtt megtörtént a funkció- és szófajváltás is: határozószóvá alakult.

A két említett tényező és a szóalak transzparenciájának gyöngülése együttesen segíthette ezt a folyamatot. A *reggel* szóalak mára teljesen elveszítette az alkotóelemekre vonatkozó transzparenciáját: a *tő* is, a *rag* is csak nyelvtörténeti elemzéssel ismerhető fel benne. A valamikor aktív *reg ~ rög* *tő* önálló használata teljesen kiszorult a nyelvből. Azt is mondhatnánk, a korábban toldalékosnak tekinthető szóalak a transzparencia szempontjából minőséget váltott.

A fenti fejtegetés után is megválaszolatlan maradt viszont az a kérdés, hogy is függ össze a transzparencia és a helyesírás. A továbbiakban utalás-szerűen erről kívánok beszélni.

Napjainkban négy fő elvét tartjuk számon a magyar helyesírásnak, ezek a kiejtés, a szóelemzés, a szűkebben értelmezett hagyomány és az egyszerűsítés elve. Ezek közül most csak a szóelemzés elvét vizsgálom, hogy összefüggését a transzparenciával megvilágíthassam.

2.4. A jottista kontra ipszilonista vita a szóelemzés elvének javára dőlt el, a ma nyelvhasználójának szemszögéből első pillantásra azonban úgy tűnik, mintha véletlen okokra lehetne visszavezetni ezt, az első szabályzatban rögzített megoldást. Révai Miklós történeti megalapozottságú szemléletéről az a felületes benyomás alakulhat ki, hogy a kortársak szemében nagy tekintélynek örvendő, s irodalmi kérdésekben leginkább mérvadó Kazinczy és köre vitte volna győzelemre az általa képviselt felfogást, a szóelemzés ügyét. Látunk kell azonban, hogy a Verseggy Ferenc képviselte kiejtés szerinti írásmód — ha győzedelmeskedik — a toldalékos szavak transzparens voltát gyöngítette volna részben vagy egészben, s tegyük hozzá egyszerre: az írott szöveg percepciója szempontjából kevésbé adekvát megoldásnak számított volna a magyar helyesírásban, mivel jelentős mértékben megnehezítette volna az írott információ dekódolását. Az írott szöveg hangosításában azonban ebben az esetben nyert volna a magyar nyelv használója — s nem csak a magyar nyelvhasználó! (A korabeli vitáról részletesebben olvashatunk: Fábíán, 1967, 89—93.) Egyszóval: a szóelemzés elve a szó morfológiai tagolására utalva tekinthető értelemtükrözőnek. Bár az írásszabályok megtanultatásával nehezül a helyes írásmódok elsajátítása; a szóelemzés a grammatikai információ percepcióját mégis jelentős mértékben megkönnyíti. Az írott szöveg rögzítője ugyanis a szóelemző írásmóddal a szöveg olvasója számára előre elvégzi a

nyelvi analízist. Miért enged mégis teret a kiejtés és egyszerűsítés elvének helyesírásunk a különféle hasonulások és rövidülések esetében? Azért, mert az írásban jelölt teljes hasonuláskor a két morféma közül az egyik még felismerhetővé válik, s ezáltal a szóalak transzparenciája kevésbé sérül. Ha a szóelemzés elvének érvényesülését következetesen végigvezetjük a különféle **hasonulások, összeolvadások és rövidülések** esetein, azonnal világossá válik, hogy a *tő* és a *toldalék* találkozási pontján az elvet leginkább akkor alkalmazzuk, amikor ejtésben

a) a *tő* végén és a *toldalék* elején egyaránt megváltozik a morféma hangminősége:

<i>lát</i> t <i>juk</i>	kiejtve: <i>lát</i> t <i>tyuk</i> ;
<i>barát</i> s <i>ág</i>	kiejtve: <i>barát</i> cs <i>ág</i> ;
stb.	

b) a *tő* + *toldalék*, *tő* + *tő* találkozásakor ejtésben a *tővégi* hangminőség, -mennyiség módosul:

<i>kéz</i> h <i>ez</i>	kiejtve: <i>kész</i> h <i>ez</i> ;
<i>víz</i> t <i>ükör</i>	kiejtve: <i>vísz</i> t <i>ükör</i> ;
<i>köz</i> s <i>ég</i>	kiejtve: <i>köss</i> s <i>ég</i> ;
<i>ít</i> t <i>hon</i>	kiejtve: <i>ith</i> n <i>on</i> ;
<i>jobb</i> r <i>a</i>	kiejtve: <i>job</i> r <i>a</i> ;
stb.	

Csak kivételes esetekben érvényesítjük a kiejtés elvét, s főként akkor, amikor az írásképp nyelvtörténeti okokra visszavezethetően régtől fogva nem tükrözi a szóelemeket. Ilyennek tekinthetjük pl. egyes *t* végű igék felszólító módú alakjait:

<i>fut</i> →	<i>fuss</i>
<i>lát</i> →	<i>láss</i>
<i>nyit</i> →	<i>nyíss</i>
stb.	

Más *t* végű igék esetében viszont az imént elmondottak érvényesek:

<i>fél</i> t →	<i>fél</i> ts
<i>tanít</i> →	<i>tanít</i> s
stb.	

A fentiekkel részben összefüggésbe hozható a névmás + rag kapcsolatának kérdése. Erre azonban most részletesen nem tudok kitérni, csak utalok rá:

- Bizonyos kettősségek összefüggésbe hozhatók a transzparenciával (pl. *ezzel ~ evvel*).
- A kettősségek a szófajilag helyettesítő természetű csoportban jöttek csak létre, fogalomjelölő szavak körében viszont nem.
- Vannak olyan kényszerítő tényezők, amelyek nyelvrondszeri okokra vezethetők vissza. A *h* hang zöngés változatának hiánya miatt csak hasonít, de nem hasonul (pl. *ehhez, ahhoz*).

Vagyis az egykori tekintélyelvű döntés mögött valójában nyelvszerű, kommunikációs okokra visszavezethető megsejtés bújik meg. Igaz, ezek a mozgatórugók a mából visszatekintve már kevésbé vagy egyáltalán nem látszanak.

2.5. A figyelmes olvasónak bizonyára feltűnt, hogy az előbbiekben a morfológiai információk kapcsán főként a tő + toldalék kapcsolásának transzparens voltát vizsgáltuk, vagyis a problémát a **metrikus fonológia** terminológiájával megnevezve, az ún. **fonológiai szó**³ határán belül vizsgáldtunk (vö. KIEFER 1994: 35—37, 398, 463). Ugyanakkor érintettünk egyes **klitikumcsoportokat** is. Mielőtt erről még érintőlegesen szólnék, röviden értelmezzük a másodikként elhangzott terminus technicust. **Klitikumcsoportnak** nevezzük azokat a beszédbeli nyelvi egységeket, amelyek egy főhangsúly alá rendeződnek (vö. KIEFER 1994: 36). A magyarban klitikumcsoportnak tekintjük:

- a **szóösszetételeket**,
- a szóösszetételekkel bizonyos rokonságot mutató **szókapcsolatokat**,
- illetőleg az ún. **simulószavakat** (klitikumok),
- és az egy hangsúlyszakaszba tartozó **szósorokat**.

Pl. *'íróasztal, 'íróasztalfiók, 'Csepel-sziget* stb.

'tévét néz, 'vacsorát főz stb.

az 'ajtó, a 'kabátom stb.

hogy 'elolvastad, de 'evett stb.

---

³**Fonológiai szó:** a magyarban a magánhangzó-illeszkedéssel definiálható. A fonológiai szó egyetlen főhangsúly alá rendezett grammatikai egység. A fonológiai szón belül nem lehet szóösszetétel, csak toldalékkal (képző, jel, rag) ellátott tő vagy tövek (pl. *ásat, ásatás, ásatások, ásatásokkal*).

és ha 'értelmezte, vagy ha 'beszélt

'emberek sem

'Gábor is

Egy-egy klitikumcsoporton belül meghatározott feltételek teljesültével kiejtésben ugyanúgy működnek a hangtörvények, mint a tövek és toldalékok találkozásakor:

<i>nem kell kimondani</i>	kiejtve: <i>nem kel kimondani;</i>
<i>hogy tudod megtenni</i>	kiejtve: <i>hoty tudod mektenni;</i>
<i>ne tedd meg</i>	kiejtve: <i>ne ted meg;</i>
<i>hogyha szól</i>	kiejtve: <i>hotyha szól;</i>
<i>házszám</i>	kiejtve: <i>házszám;</i>
stb.	

Az elmondottakból egyértelműen következik: helyesírásunk értelemtükröző voltát erősíti, hogy az azonos klitikumcsoportba tartozó szavak határán írott alakban nem tükrözzük a kiejtett hangminőséget, hanem a szóelemzés elvének megfelelően a morfológikus szóalakokat írjuk le. Vagyis sem a rövidüléseket, sem a hasonulásokat, sem az összeolvadásokat nem tüntetjük fel, megkönnyítve ezáltal mindenütt a szó eredeti formájának felismerését. Másképpen fogalmazva: az írott formában fontosabbnak tartjuk a transzpareniciát a hallott információ viszonylag hű rögzítésénél.

3. Tisztában vagyok azzal, hogy a problémakör minden részletét nem sikerült behatóan szemügyre vennem. Különösen érdemes lett volna foglalkozni a kivételnek számító, a szóelemzés hatókörébe tartozó helyesírási megoldásokkal.

Úgy gondolom, a kérdéskör további alapos végiggondolására lenne szükség. Céлом azonban előadásommal pusztán az volt, hogy felvillantsam azokat az alternatívákat és nyelvhasználati következményeiket, amelyek az 1832-es helyesírási szabályozást megelőzően a literátus értelmiség vitáinak nyelvélet-tani háttéréül szolgáltak, bár igazuk bizonyítására „csatározásaikban” a mai értelemben vett fonológiai és morfológiai érvekkel — érthető okokból — nem szolgál(hat)tak.

Irodalom

DEME László. Helyesírási rendszerünk logikája. In: Magyar Nyelvőr 88: 229—247, 357—376.

DEME László—FÁBIÁN Pál—BENCÉDY József 1966. A magyar helyesírás rendszere. Nyelvtudományi Értekezések 54. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.

DURAND, Jacques—SIPTÁR Péter 1997. Bevezetés a fonológiába. Osiris Kiadó. Budapest.

FÁBIÁN Pál 1967. Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakulására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között. Akadémiai Kiadó. Budapest.

KÁLMÁN László—NÁDASDY Ádám 1994. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.). Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 393—467.

KASSAI Ilona 1998. Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

KIEFER Ferenc (szerk.) 1994. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó. Budapest.

KNIEZSA István 1952. Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó. Budapest.

KNIEZSA István 1959. A magyar helyesírás története. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó. Budapest.

A magyar helyesírás szabályai. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1984.

SZATHMÁRI István 1995. A magyar helyesírás alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

SZEMERE Gyula 1974. Az akadémiai helyesírás története. Akadémiai Kiadó. Budapest.